

4. **Забужко О. С.** Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. С. Забужко. – К., 1997.
5. **Рудницький Л. І.** «А до того я не знаю Бога»: Ключ до духовного світу поета / Л. І. Рудницький // Сучасність. – 1989. – № 5. – С. 33–43.
6. **Світленко С. І.** Історія України в історіософському вимірі «Кобзаря» Т. Г. Шевченка / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. пр. – Д., 2007. – С. 242–259.
7. **Цвілюк С. А.** Історична мудрість Великого Кобзаря: Історизм і соціально-політичний вимір епічних творів Тараса Шевченка / С. А. Цвілюк. – О., 2008.
8. **Шевченко Тарас.** Повне зібрання творів: у 12 т. Том перший. Поезія 1837–1847 рр. / Тарас Шевченко. – К., 1989.

Надійшла до редколегії 16.03.2014

УДК 94(477) (092)

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Т. Г. ШЕВЧЕНКО В ЖИТТІ ТА ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ С. О. ЄФРЕМОВА У ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Висвітлено основний зміст численних заміток, кореспонденцій, статей С. О. Єфремова, які становлять його шевченкіану. З'ясовано, що С. О. Єфремов приділив багато уваги вивченню творчого доробку Кобзаря, а також збереженню історичної пам'яті про нього.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, С. О. Єфремов, творча спадщина, історична пам'ять.

Світленко С. И. Т. Г. Шевченко в жизни и творческом наследии С. А. Ефремова в дореволюционный период.

Раскрыто основное содержание многочисленных заметок, корреспонденций, статей С. А. Ефремова, которые составляют его шевченкиану. Выяснено, что С. А. Ефремов уделил много внимания изучению творческого наследия Кобзаря, а также сохранению исторической памяти о нем.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, С. А. Ефремов, творческое наследие, историческая память.

200-річний ювілей великого співця волі України Т. Г. Шевченка, безсумнівно, актуалізував тематику історичного шевченкознавства. З цього погляду заслуговує на увагу ім'я видатного українського громадського, політичного, культурного та наукового діяча С. О. Єфремова, яке назавжди вписано в історію вітчизняного національного руху та інтелектуальної думки кінця XIX – першої третини XX ст. Цілком не випадково, що після багатьох десятиліть замовчувань і перекручень істини, притаманних політизованих та ідеологізованих історіографії радянського періоду, життя і діяльність цієї непересічної історичної постаті стало предметом неупередженого наукового

вивчення. В історіографії періоду незалежної України було немало зроблено для повернення постаті С. О. Єфремова до широкого дослідницького студіювання. Уже написано цікаві розвідки про Сергія Олександровича як історичного й літературного діяча (М. Наєнко) [16], публіциста і просвітника (Т. Крячко, Н. Шумило) [10; 19], ідеолога і діяча українського національного руху (Н. Бойко, І. Гирич, С. Іваницька, Л. Могильний) [1; 2; 9; 13–15].

З погляду на історіографічне осягнення об'єкта і предмета нашого дослідження слід відзначити, що сучасні вчені, зокрема О. Меленчук, Е. Соловей, О. Чехівський, успішно вивчають постать С. О. Єфремова як шевченкознавця [11–13; 17; 18]. Так, триває розробка напряму, який започаткували ще в 1976 р. відомі науковці української діаспори П. Одарченко, Ю. Бойко та Г. Грабович [12]. Звичайно, новітні археографічні публікації [4; 5; 7] роблять праці С. О. Єфремова в царині шевченкознавства доступнішими для сучасного читача і відкривають простір для подальших наукових досліджень. У цьому контексті важливим, на нашу думку, є вивчення шевченкознавчих студій С. О. Єфремова не з погляду літературознавства чи публіцистики, а з позицій історичної науки. Адже розгляд впливу постаті Т. Г. Шевченка на формування особистості С. О. Єфремова, віддзеркалення місця і ролі доробку Кобзаря у творчій спадщині Сергія Олександровича дає можливість не тільки глибше проникнути в процес поступу ідеології і соціальної практики українського національного руху, а й ретельніше пізнати механізм становлення української національної ідентичності, самосвідомості в складний період кінця ХІХ – початку ХХ ст. Ми свідомо обмежили хронологію свого дослідження дореволюційним періодом, тобто часом від кінця ХІХ ст. до 1917 р., коли шевченкознавство С. О. Єфремова було підпорядковане завданням суспільно-політичним, а не академічним.

Насамперед розглянемо процес входження С. О. Єфремова в інтелектуальний світ Т. Г. Шевченка. Ознайомлення Сергія Олександровича з «Кобзарем» відбулося занадто рано, тому він не зміг зрозуміти й оцінити зміст творчості українського поета. Проте образ матері, змальований Т. Г. Шевченком, став близьким Сергієві з дитинства. Це сприйняття було пов'язане з інтимними переживаннями в його сім'ї і історією життя власної матері. Найсильніше закарбувалися в пам'яті юнака «Катерина», «Наймичка», деякі епізоди з «Гайдамаків» та «Назар Стодоля», тобто, очевидно, те, що мало конкретний зміст. Геніальна лірика Т. Г. Шевченка відкрилася для С. О. Єфремова лише згодом, коли він «почав свідомо шукати підпори для своєї національної стихії» [8, с. 221, 262].

У роки навчання в Київській духовній семінарії С. О. Єфремов ознайомився із забороненими поезіями, надрукованими в женецькому виданні «Кобзаря». Вони справили на нього надзвичайно сильне враження і сприяли поступовому опануванню світу українського письменства [Там само, с. 346].

У «Щоденнику» С. О. Єфремов згадує, як на початку 1895 р. він розмірковував над темою реферату, який сподівався прочитати на роковинах Т. Г. Шевченка. Такий допис потрібен був С. О. Єфремову для спроб висловлення своїх думок рідною українською мовою. Визначення теми реферату давалося непросто. Нарешті С. О. Єфремов обрав сюжет «Шевченко в народних переказах». Щоправда, матеріали з цієї теми були розпорошені в низці видань, зокрема «Киевской старине», «Правді», «Зорі». За порадою українського громадського діяча О. Г. Лотоцького С. О. Єфремов звернувся в пошуках раритетів до відомого українського народолюбця О. Я. Кониського, який знав усі ті студії, що віддзеркалювали погляди народу на творчість Т. Г. Шевченка. У Олександра Яковича С. О. Єфремов побачив і портрет Кобзаря [8, с. 61, 64, 65, 70, 374].

Розуміння постаті Кобзаря приходило у свідомості С. О. Єфремова в процесі інтелектуального діалогу в українському національному середовищі. У пам'яті молодого народолюбця закарбувалися збори української громади в помешканні М. С. Грушевського після його успішного захисту дисертації і перед відповідальною місією до Львова. С. О. Єфремов надовго запам'ятав ефектну промову О. Я. Кониського, у якій, зокрема, він згадував про дві постаті – «геніального співця України Шевченка та його коронованого ворога Миколу І: заступників двох непримиренних світів, ворогів до останніх фібр своїх» [Там само, с. 391].

За часів навчання С. О. Єфремов брав активну участь у семінарській громаді. Відмітною подією у свідомості С. О. Єфремова стали Шевченкові роковини 1896 р., які проходили в господі В. Б. Антоновича. Піднесена обстановка сходин, реферати і вірші про Кобзаря – усе це залишило незабутні враження в семінаристів, у тому числі й С. О. Єфремова [Там само, с. 394, 395].

На початку 1900-х рр. С. О. Єфремов працював у видавництві «Вік», де 1901 р. вийшли друком повісті Т. Г. Шевченка у двох томах, дозволені цензурою. У листі до М. С. Грушевського від 29 (16) вересня 1901 р. Сергій Олександрович відмічав необхідність опрацювання низки творів, у тому числі й Шевченкових, у процесі підготовки їх до друку [6, с. 203].

С. О. Єфремов систематично цікавився біографією Т. Г. Шевченка, його інтелектуальними зв'язками. Про нові штрихи його життя під час заслання, опубліковані в замітці «Нового времени», він сповіщав у «Статті про Т. Г. Шевченка» (1899) [7, с. 28, 29]. С. О. Єфремов тримав у полі зору ставлення російських письменників та поетів до Кобзаря, його творчості, черпаючи нові свідчення в матеріалах російської преси, зокрема «Северном курьере», «Вестнике Европы», «Московских ведомостях». Кореспонденція із зазначених часописів давала творчі імпульси українському діячеві для написання таких заміток, як «Курочкін і Шевченко» (1900), «Шевченко і Фет» (1900), статті «Шевченкові “душі” і “московська міра”» (1900) [Там само, с. 32–36].

Цікавився С. О. Єфремов і сторінками приватного життя поета. З цього погляду цікава його замітка «Остання любов Т. Г. Шевченка» (1900), спонукала до написання якої публікація Н. Макарова в тифліській газеті «Кавказ» [Там само, с. 37, 38]. У 1902 р. дослідник опублікував замітку «Нові матеріали до життєпису Шевченка», у якій звернув увагу на публікацію в часописі «Донская речь» офіційних документів про визволення Т. Г. Шевченка із заслання [7, с. 58].

У 1905 р., подолавши цензурні перешкоди за допомогою «кредитних білетів», С. О. Єфремов опублікував у видавництві «Просвіта» біографію Т. Г. Шевченка. Ця праця стала результатом багаторічних досліджень життєвого шляху Кобзаря [8, с. 526, 527].

У 1899 р. С. О. Єфремов написав кілька праць, присвячених Шевченковій спадщині, зокрема замітку «Нове видання “Кобзаря” в Києві». З приводу виходу у світ цієї збірки, фінансованої коштом журналу «Киевская старина», автор замітки відзначив, що воно друкуватиметься тиражем 50 000 примірників, адже видання 1893 р. накладом 20 000 примірників вже давно стало бібліографічною рідкістю [7, с. 15]. Продовжила цю тему стаття С. О. Єфремова «Новини нашої літератури (Дещо з приводу нового видання “Кобзаря”» (1899). У ній акцентувалося, що попереднє видання «Кобзаря», який став «настільною» книжкою багатьох читачів, і не тільки українського походження, майже розійшлося до 1896 р. На часі стала підготовка нового видання, досить повного і критично перевіреного, яке буде знаком шани пам'яті поета. Але нове видання «Кобзаря», підготоване часописом «Киевская старина», мало хиби й помилки попередніх. Це стосувалося і хронології, і самих текстів видання, опублікованого у двох варіантах: дешевому – накладом 50 000 примірників та дорожчому – 10 000 екземплярів [Там само, с. 15–22].

С. О. Єфремов пильно стежив і за публікацією Шевченкових епістоляріїв. Так, у замітці «Недруковані листи Т. Г. Шевченка» (1899) він відзначив появу в книжці «Русского архива» двох листів Кобзаря до В. А. Жуковського і Л. В. Дубельта з проханням про дозвіл йому малювати [Там само, с. 28].

У фокусі інтересів С. О. Єфремова був і процес пошуку нових творів Кобзаря. Свідченням цього є його замітка «Нововіднайдені твори Шевченка» (1899), у якій ішлося про знахідку біографа Кобзаря О. Я. Кониського трьох великих зшитків Шевченкових поезій, серед яких кілька невідомих, зокрема поема «Юродивий». Це мало велике значення для з'ясування деяких подій біографії поета, встановлення окремих аспектів хронології його спадщини [Там само, с. 23, 24]. Ця тематика набула подальшого розвитку в повідомленні С. О. Єфремова «Новий Шевченків автограф» (1905) про придбання Київським музеєм старинності автографів українського поета, зокрема таких: «Як умру, то поховайте», «Псалом 149» («Псалом новий господеві») [Там само, с. 70–72].

С. О. Єфремов вважав за необхідне вивчати Шевченкову спадщину і дбайливо до неї ставитися. Так, у замітці «Шевченко і російські письменники» (1899) український літературознавець сфокусував увагу на неточному цитуванні Кобзаря російським поетом В. Умановим-Каплуновським, якого «взяв на глум» відомий критик з «Нового времени» В. Буренін [7, с. 22, 23]. У замітці «Перелицьований “Кобзарь”» (1901) С. О. Єфремов повідомив про статтю Чоботарьова в ч. 1136 газети «Придніпровський край», у якій містилася критика російських перекладів творів великого українського поета [Там само, с. 52]. У статті «Шевченко в світлі офіційної критики» (1904) він подав критичний аналіз стислих оглядів літературного руху в Росії, підготованих для царя «чиновником особих поручень» у міністра народної освіти О. В. Головніна та міністра внутрішніх справ П. О. Валусєва графом П. І. Капністом. Цей царський «літературознавець» робив у своїх оглядах усе, щоб вихолостити справжню сутність Шевченкової поезії [Там само, с. 59–69].

У 1904 р. у праці «На мертвій точці (Заметки читателя)», вперше надрукованій у часописі «Киевская старина», С. О. Єфремов указав на значення «Кобзаря» як «могутнього мотора», що зрушив українську літературу з мертвої точки, а його автора назвав Орфеєм, який своїм вогняним словом пробудив кам'яні серця сучасників, вдихнув у їх душі любов до власного народу і став могутнім вождем, Мойсеєм [4, с. 99, 724].

У ранній творчій спадщині С. О. Єфремова приділено багато уваги збереженню історичної пам'яті про Т. Г. Шевченка. Так, у багатьох замітках українського діяча йшлося насамперед про організацію щорічних Шевченкових роковин. У першому такому дописі «Шевченкові роковини в Петербурзі» (1899) висвітлено особливості святкування чергової річниці Кобзаря в столиці імперії: організацію традиційної панахиди 14 (26) лютого та проведення Шевченкового вечора 20 березня (1 квітня) 1899 р. за ініціативи молодого товариства імені Шевченка; великий інтерес до святкування Шевченкових роковин, що відбувалися за участю понад 1 000 осіб; неабияку активізацію і емоційність студентської молоді. Усе це свідчило про піднесення духу українського громадянства в Санкт-Петербурзі, яке вперше за кілька років постійних заборон отримало «ковток свіжого повітря», незважаючи на деякі недоліки зазначених заходів [7, с. 26, 27].

Наступного 1900 р. С. О. Єфремов написав замітку «Шевченкові роковини в Києві». У ній було описано панахиду 26 лютого в Софійському соборі, про що вперше дозволили оголосити в часописах, а також про організацію 18 березня в залі літературно-артистичного товариства вечора пам'яті Шевченка. С. О. Єфремов відмітив вдале проведення артистичної частини вечора, на якій читали твори Шевченка та виконували пісні. Особливо запам'яталися гра на бандурі та спів кобзаря Гната Галайди. Проте, як зазначав автор, вечір був не забезпечений науковою частиною у вигляді спеціального реферату про Кобзаря [Там само, с. 33].

Із кожним роком популярність Шевченкових роковин ширилася теренами Російської імперії. У статті «Шевченкові роковини і російська преса» (1901) С. О. Єфремов констатував, що відтепер Шевченківське свято вийшло за межі невеличкого гурта українців і стало надбанням значно ширших кіл громадськості, викликало зацікавленість представників усіх станів суспільства. Шевченків день святкують як у столичних Петербурзі та Москві, так і провінційних Олександрівську та Єлисаветграді. І цей факт свідчив, що Т. Г. Шевченко був народним поетом.

Відмічаючи особливості сорокових Шевченкових роковин, С. О. Єфремов звернув увагу на давно небачені на цьому українському святі справжні піднесення й ентузіазм. У Шевченковому святі він побачив не тільки вшанування «великого борця за правду та волю», а й вираження сподівань людей на краще життя. Саме в цьому С. О. Єфремов вбачав причину популярності особистості великого Кобзаря, свідченням чого були 42 види матеріалів про Шевченка в російській пресі, серед них 10 на теренах України [7, с. 39, 41, 43, 46–52].

У замітці «Шевченкові роковини в Києві» (1901) С. О. Єфремов стисло оповів про їх відзначення 21 березня 1901 р. Як і в попередні роки, святковий захід відбувся завдяки зусиллям місцевого літературно-артистичного товариства. Вечір пройшов у великій залі «Купеческого собрания», яка не могла вмістити усіх бажаючих. Захід вирізнявся бездоганною вокальною й музичною частиною. Велике враження справив хор, гарно організований композитором М. В. Лисенком. Водночас забракло змістовної літературної частини, не було підготовлено реферату про Т. Г. Шевченка [Там само, с. 56].

С. О. Єфремов не залишив поза увагою й наступні роковини Кобзаря. Свідченням цього є його замітка «Сорок перші роковини смерті Шевченка» (1902). Ця пам'ятна дата порівняно з попередніми не мала широкого розголосу. Про неї згадали лише вісім часописів. У деяких містах, зокрема Сімферополі, Катеринославі, Києві, Санкт-Петербурзі, на честь поета було проведено літературні вечори [Там само, с. 57].

На початку ХХ ст. серед громадськості Наддніпрянщини ширилися думки щодо увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка у міських топонімічних назвах. Це було вельми важливо, адже, як зазначав С. О. Єфремов у замітці «Народний дім у Харкові» (1900), «...Шевченковій пам'яті не присвячено жодної просвітньої інституції на Україні». Це зауваження було зроблено в контексті будівництва Харківським «Обществом грамотности» народного дому з театром, книгарнею, читальнею, аудиторією для публічних народних читань тощо [Там само, с. 36, 37].

У своїх дописах С. О. Єфремов відмічав факти увічнення імені Т. Г. Шевченка в назвах освітньо-культурних інституцій і топонімах інших країн або регіонів імперії. Як свідчать його деякі замітки 1901 р., читальні імені Шевченка створювалися в Канаді та Нижньому Новгороді, школа та бульвар імені Шевченка – в Катеринодарі [Там само, с. 53, 54]. Проте на Наддніпрянщині спроби топонімічного увічнення імені Кобзаря не знаходили

офіційної підтримки. Так, у замітці «Вулиця Шевченка в Черкасах» (1902) ішлося про марну спробу місцевих прихильників Кобзаря назвати на його честь одну з черкаських вулиць, звідки український поет милувався краєвидами Дніпра. Це прохання городян, яке навіть пройшло через міську думу, впродовж трьох років влада не підтримувала. Загубилося й саме клопотання. «Та й справді, – із сарказмом писав С. О. Єфремов, – нема чого поспішати: дощ за шию не капле!..» [7, с. 57].

С. О. Єфремов неодноразово звертав увагу громадськості на прояви увічнення постаті Кобзаря в монументальних пам'ятках. Привертає увагу маленька замітка автора «Бюсти Шевченка» (1899). У ній ішлося про виготовлення гончарами з с. Опощня Зінківського повіту Полтавської губернії численних бюстів Кобзаря з випаленої глини, які продавали по 10–30 коп. на Микольському ярмарку в Полтаві. Факт масового розпродажу цієї продукції свідчив про популярність серед народу Т. Г. Шевченка. Підтвердженням цього було й те, що багато гіпсових бюстів Кобзаря продавалися й поза межами ярмарку, прямо в місті [Там само, с. 23].

На початку ХХ ст. вже йшлося про увічнення імені Кобзаря в пам'ятках монументального мистецтва, які б мали художню цінність. Так, у замітці «Статуя і барельєф Шевченка» (1899) С. О. Єфремов повідомив про завершення роботи професора скульптури В. А. Беклемишева – великої статуї поета, яку митець мав намір подарувати в музей Кобзаря, якщо такий буде споруджено, або в хату на могилі Шевченка в Каневі чи Товариству імені Шевченка. За даними автора замітки, також скульптор Андріолеті розпочав роботу над барельєфом Т. Г. Шевченка [Там само].

У замітці «Бюст Т. Шевченка у Харкові» (1901) С. О. Єфремов сповіщав про виготовлення відомим скульптором В. А. Беклемишевим на замовлення родини Алчевських бюста визначного українського поета, який стоятиме перед їх будинком [Там само, с. 53]. В дописі «Пам'ятник Шевченкові» (1901) автор оповів про ініціативу загальних зборів «Союза взаємодопомоги русских писателей» клопотати перед урядом щодо збирання пожертв на пам'ятник «своєму національному генієві», який мав бути споруджений у Києві, на березі Дніпра [Там само].

Як свідчить замітка С. О. Єфремова «Заборона пам'ятника Шевченкові» (1901), Міністерство внутрішніх справ не взяло до уваги ініціативу російських письменників і не дозволило збір пожертв на пам'ятник Кобзареві [Там само, с. 55].

Від часів Першої російської революції С. О. Єфремов продовжував ретельно опрацьовувати Шевченків творчий доробок. Прикметною є стаття «Шевченкове “Послання” (До характеристики українського громадянства)» (1907). У ній автор високо оцінив інтелектуальну силу Кобзаря, називаючи його реалістичним «поетом-пророком», який вмів зазирати «в найглибші осередки народної свідомості», «часто прозирає у глибину майбутнього». Тому не випадково, на думку С. О. Єфремова, твори Кобзаря об'єднували дедалі більше прихильників. Прискіпливу увагу український дослідник

звернув на поему «До мертвих і живих і ненароджених земляків моїх, в Україні і не в Україні суцхих, моє дружнєє посланіє». Важливо, що автор статті показав загальне суспільне тло («темне царство» часів Миколи I), на якому Т. Г. Шевченко творив, розкрив власні історичні погляди на українське громадянство ранньомодерних часів XVII–XVIII ст. у контексті Шевченкової поезії. С. О. Єфремов виступив проти денационалізації українства, яке неминуче вело до «спустошення свідомості». Він показав, що за 60 років після написання цієї поеми життя суттєво змінилося, але рядки Кобзаря не втратили актуальності [7, с. 73–85].

Не менш важливо, що С. О. Єфремов прагнув поринути у творчу лабораторію Кобзаря, з'ясувати глибинний зміст його генезису як художника слова, розкрити сутність ідейно-громадянської та мовно-культурної позиції. З цього погляду цікава його стаття «Шевченко й українське письменство» (1907). У ній український літературний критик і громадський діяч продовжував спростовувати закиди в бік Кобзаря, який, мовляв, «найбільш інтимні свої твори, як “Щоденник”, або такі великі праці, як повісті», писав російською мовою. Із цього приводу С. О. Єфремов аргументовано пояснив, що майже всі російськомовні твори, у тому числі «Щоденник», Т. Г. Шевченко писав у засланні, у неволі, коли писати українською йому було заборонено. Натомість писати російською дозволялося, хоча й під наглядом офіцера [Там само, с. 87–90].

С. О. Єфремов підкреслював, що Т. Г. Шевченко з початку своєї поетичної творчості писав українською і робив це цілком свідомо, уявляючи всю вагу і силу рідного слова в письменстві, вбачаючи для його в майбутності широкі і плодючі перспективи. Пріоритетність української мови в Шевченковій поезії була не випадковою. Адже геніальний поет взяв на себе, за словами С. О. Єфремова, «кобзарсько-поетичну місію заступника та виразника життя широких мас народних» і втілював її у життя найорганічнішим для себе способом – українським художнім словом. При цьому він не зважав на російських критиків, які зустріли появу «Кобзаря» з одноставним глуфом над українською мовою й народністю. Орієнтиром для неординарного поета було те величезне враження, яке справила його поезія на українців [Там само, с. 90–92, 98, 99].

За влучним спостереженням С. О. Єфремова, Т. Г. Шевченко прагнув поставити інтелектуальні інтереси українства на практичний ґрунт. Так, мрією поета було видання україномовного журналу. Прикметно, що вже 1844 р. він почав видавати «Живописную Украину», український текст до якої мали написати П. О. Куліш і О. М. Бодяньський. Дещо пізніше на зборах кирило-мефодіївців поет енергійно відстоював думку про видання українського органу таємного товариства. Після виходу у світ «Записок о Южной Руси» П. О. Куліша він висловив пропозицію зробити це видання періодичним.

У Санкт-Петербурзі Т. Г. Шевченко брав участь у всіх літературних планах місцевої української громади, зокрема опікувався підготовкою до

видання журналу «Хата». Після невдачі цього проекту через адміністративну заборону разом зі своїми однодумцями готував видання часопису «Основа». У 1860 р. він видав у Санкт-Петербурзі «Букварь для южнорусских школ», мріяв укласти ще «Арифметику», «Географію», «Історію України» й ін. Йому належить також задум видавати дешеві малюнки для народу. На жаль, більшість цих планів залишилися не реалізованими [7, с. 102, 103].

Для С. О. Єфремова постать Т. Г. Шевченка була нерозривно пов'язана з тодішніми українськими інтелектуальними колами, насамперед письменством. Так, Кобзар добре знав твори своїх попередників і сучасників, зокрема І. П. Котляревського, Л. І. Боровиковського, М. І. Гулака, Є. П. Гребінки, Г. Ф. Квітки, Я. Г. Кухаренка. З деякими письменниками, у тому числі з П. О. Кулішем, М. І. Костомаровим, М. О. Максимовичем, О. М. Бодянським, Марком Вовчком, український поет мав спільні літературні інтереси, зав'язав дружні контакти й сердечне товаришування. Як зазначав С. О. Єфремов, Т. Г. Шевченко виявляв великий інтерес і до історії України. У його творах простежується обізнаність із працями Д. М. Бантиша-Каменського та М. А. Маркевича, «Історією Русів» псевдо-Кониського, яка поширювалася по Наддніпрянщині в численних списках [Там само, с. 93, 94].

За часів післяреволюційної політичної реакції С. О. Єфремов написав статтю «Шевченко за ґратами» (1909), у якій психологічно переконливо розкрив трагічні сторінки біографії великого поета – від драматичного арешту напередодні весілля М. І. Костомарова до десятирічного заслання. Автор показав незламність натури великого поета, який навіть у неволі написав цикл тюремних поезій, серед яких є справжні шедеври [Там само, с. 124–129]. У тому ж році С. О. Єфремов написав статтю «Між двома душами», що стосувалася оцінки постаті М. В. Гоголя. Важливо, що в ній автор чітко визначив сутність світогляду Т. Г. Шевченка, назвавши його «заступником нової, вже цілком демократичної України». Аналізуючи поетичну спадщину Кобзаря, С. О. Єфремов зазначав, що і М. В. Гоголь, і Т. Г. Шевченко, хоч і йшли «не одним шляхом», але прямували до однієї мети – пробуджували людські душі і сприяли національному відродженню рідного краю [5, с. 149].

У 1910 р. С. О. Єфремов продовжував вивчати Шевченкову спадщину, свідченням чого є його стаття «На переломі». У ній автор ознайомив читачів з новознайденим у 1906 р. в архіві Департаменту поліції Шевченковим зшитком «Три літа», що містив усі твори поета за 1843–1845 рр. С. О. Єфремов довів, що це був період швидкого поступу і надзвичайно інтенсивного зростання автора «Кобзаря» як поетичного митця і українського громадського діяча [7, с. 130–135].

У статті «Поезія всепрощення» (1912) С. О. Єфремов розкрив етичні засади Шевченкового світогляду. З одного боку, Кобзар, на думку автора, вмів «палко й безоглядно ненавидіти», виступаючи проти лиха й недобрих вчинків, деспотизму й насильства, покірливості перед силою. Це пояснюється органічною огидою великого українського поета і діяча до будь-

якої кривди і насильства. З іншого боку, Шевченків цілісний світогляд і творчість вирізнялися гуманністю з поглядом на людину як на брата всіх людей, розумінням людських стосунків лише через правду і любов, волю і братерство, гуманістичне всепрощення [5, с. 186, 188, 191].

С. О. Єфремов не залишив поза увагою й громадську діяльність Т. Г. Шевченка, який належав до чільних представників Кирило-Мефодіївського товариства – «найкращих людей 40-х років, цвіту української інтелігенції». Про це йшлося в статті «Просвітні заходи Кирило-Мефодіївського братства» (1913). Так, С. О. Єфремов зазначав, що Т. Г. Шевченко мав думку випускати народні видання і пристав на пропозицію члена товариства О. В. Марковича видавати українською мовою «Сельское Чтение» для народу. Кобзар був відданий ідеї широкого народного просвітництва і у своєму щоденнику привітав вихід «Граматики» П. О. Куліша [7, с. 163–165].

З погляду на вивчення постаті Т. Г. Шевченка представляє інтерес стаття С. О. Єфремова «Поет і жандарм (Шевченко і Дубельт)» (1913), у якій яскраво розкрито незламність характеру Кобзаря в його листуванні із заслання зі «всесильним генералом» політичного розшуку імперії [Там само, с. 168–170, 173–174].

Оригінальністю задуму й цікавим змістом вирізняється стаття С. О. Єфремова «Шевченко про себе самого» (1913), у якій автор проаналізував щоденні записки Кобзаря – «Дневник», датований періодом від 12 червня 1857 р. до 20 травня 1858 р. С. О. Єфремов дійшов висновку, що сторінки щоденника «стають найкращими свідками великої душі, великого серця й великого розуму та хисту, що так щасливо поєдналися разом у Шевченкові» [Там само, с. 182, 190].

До 100-річчя Т. Г. Шевченка С. О. Єфремов опублікував велику узагальнюючу статтю «Шевченко и литература» (1914). У ній автор продовжив вивчати протистояння Кобзаря і чиновників III відділення, які прагнули пізнати причини популярності віршів українського поета і не розуміли, чому Т. Г. Шевченко пішов «проти течії», ставши поетом «широких, але темних мас», і пишучи українською. На думку С. О. Єфремова, такий вибір пояснюється свідомістю митця слова. Від самого початку поетичної діяльності Кобзар цілком свідомо писав українською, розуміючи значення рідної поезії для народу як засобу людського визволення. Всебічно відбиваючи у своїх поезіях життя народу, Т. Г. Шевченко здобув популярність і повагу за свою «кобзарську» місію. Адже поет, за словами С. О. Єфремова, виконував «роль народного співця, представника і виразника широких народних мас». Також С. О. Єфремов звернув увагу на те, що обставини заслання не дозволяли писати Т. Г. Шевченку свій щоденник і листуватися українською [Там само, с. 191–197].

С. О. Єфремов порушив питання про літературний генезис творчості Т. Г. Шевченка, показавши його зв'язок із цілою низкою його українських

попередників та сучасників. Із перших кроків своєї літературної діяльності Кобзар ставив перед рідною літературою і глибокі завдання, і широкі перспективи. Напевно, саме тому його «Кобзар» справив на Україну приголомшливий вплив, викликав літературно-громадський рух [7, с. 198, 200, 203, 204].

С. О. Єфремов відмічав, що Т. Г. Шевченко був не тільки народним поетом, а й громадським діячем, який брав активну участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Автор статті переконливо показав, що українська література була для Т. Г. Шевченка «подвигом усього життя» [Там само, с. 208, 209, 212].

До 100-річного ювілею Т. Г. Шевченка С. О. Єфремов написав ще одну велику статтю «Судьба одной книги. К столетней годовщине рождения Т. Г. Шевченка. 25 февраля 1814–1914 гг.» (1914), у якій описав історичну долю безсмертного Шевченкового «Кобзаря». Починаючи від першого видання 1840 р., за словами С. О. Єфремова, «велика книга відродження українського народу» пройшла непростий шлях до читача.

За даними відомого українського бібліофіла М. Ф. Комарова, 1903 р. нараховувалося близько 80 видань творів Т. Г. Шевченка. Кожне видання «Кобзаря» в Росії виходило у світ з величезними труднощами, за словами С. О. Єфремова, «крізь голкові вуха цензурного відомства». Характерно, що лише видання 1867 р., випуском якого займався Д. Ю. Кожанчиков, побачило світ українською мовою без попередньої цензури. Але це був поодинокий випадок. Наступних видань «Кобзаря» читачі очікували в Росії впродовж десятиліть. У 1890-х рр. Шевченкове видання було вже повністю спотворене царською цензурою. За таких обставин в останні десятиліття ХІХ ст. в Україні твори Т. Г. Шевченка читали в численних рукописних списках.

Як зазначав С. О. Єфремов, «нова ера для великої книги українського відродження» наступила в Росії лише на початку ХХ ст., що пов'язано з революційними подіями 1905 р. Не менш складні цензурні метаморфози з «Кобзарем», «достойні російської цензури, хоча і в іншому напрямку», відбувалися в Галичині, що належала Австро-Угорській імперії. Твори Шевченка і тут піддавали «очищенню» від «противонравственных» і «радикальних» думок. Утім усі цензори поета зазнали повної історичної поразки, адже, як писав С. О. Єфремов, «Кобзар» уже посів місце «серед безсмертних творів людського духу» [Там само, с. 231–234, 237, 245].

Коли в ювілейний рік вороги українства заходилися «нищити» Т. Г. Шевченка, С. О. Єфремов виступив зі статтею «По-людському. До характеристики поглядів Шевченка» (1914). Ця розвідка цікава й важлива не тільки для розуміння глибини Шевченкової поетичної лірики про кохання, а й усвідомлення моральності й етичності світогляду українського поета і мислителя [Там само, с. 254–265]. У статті «Щасливий Шевченко» (1914) С. О. Єфремов підкреслював, що, незважаючи на «гірку і нещасливу долю», про Кобзаря, який є «символом правди», можна сказати: «...щасливий Шевченко!» [Там само, с. 266, 268].

Глибше осягнути постать великого українського поета допомагали й невеликі замітки та рецензії С. О. Єфремова, які розкривали роздуми стосовно Т. Г. Шевченка таких діячів науки, як В. Б. Антонович, Б. Д. Грінченко, В. Краніхфельд, А. В. Луначарський, М. Ф. Сумцов. Ці невеликі есе періоду 1913–1914 рр. засвідчують, що автор був не тільки в курсі сучасних наукових і науково-популярних здобутків у галузі шевченкознавства, а й утверджував читача в думці про багатогранність творчості великого майстра українського слова, про необхідність його прочитання й увічнення пам'яті [7, с. 181, 182, 248–254].

Паралельно з вивченням Шевченкової творчої спадщини С. О. Єфремов постійно тримав у полі зору питання увічнення пам'яті Кобзаря. У замітці «Пам'ятник Шевченкові і київські Пузири» (1907) С. О. Єфремов розкритикував бюрократичну бездіяльність комісії Київської міської думи, яка б мала опікуватися пожертвами громадян на будівництво пам'ятника Кобзареві. Зазначена комісія, за словами автора, «й пальцем не кивнула, щоб подбати про збільшення Шевченкового фонду». Вона, навпаки, направляла відсотки із зібраних коштів не на збільшення фонду, а на загальні міські потреби. За тих сумних обставин, коли чиновникам спеціальної комісії Київської міської думи Т. Г. Шевченко був «без надобності», справа із пам'ятником Кобзареві не могла просунути вперед [Там само, с. 85–87].

За часів політичної реакції після Першої російської революції 1905–1907 рр. боротьба навколо встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Києві не припинялася. С. О. Єфремов не міг стояти осторонь. У статті «Д. Савенко в сливах» (1908) він спростував спроби цього діяча «Клуба русских националистов» у Києві переконати громадськість у тому, що Т. Г. Шевченко – «отнодъ не великий человек», «второстепенный поэт», а тому навіщо монументально увічнювати його пам'ять. Не менш важливо, що автор статті піддав критиці намагання російського націоналіста Д. Савенка представити негативний образ Т. Г. Шевченка, вишукуючи в його творах місця, «направлені проти євреїв та поляків» [Там само, с. 108–112].

У тому ж 1908 р. С. О. Єфремов знову актуалізував питання монументального увічнення пам'яті великого українського поета, написавши статтю «Про пам'ятник Шевченкові». Приводом для цього стало наближення двох історичних дат – 50-річчя від дня смерті Т. Г. Шевченка у 1911 р. та 100-річчя від дня народження Кобзаря у 1914 р. Український публіцист відмічав, що нерукотворний пам'ятник Шевченку вже є «в серцях людських» і такий нематеріальний монумент має більшу цінність порівняно з пишними пам'ятниками із мармуру чи бронзи. Саме такого пам'ятника свого духу і жадав Т. Г. Шевченко.

На початку ХХ ст. ідея закарбувати історичну пам'ять про Кобзаря в монументі вийшла за межі добрих намірів і перетворилася на реальну справу. У цьому контексті С. О. Єфремов згадував про клопотання «Союза русских писателей» про пам'ятник Шевченкові в Києві, про порядкування збором пожертв на пам'ятник Кобзареві полтавським земством, українськими

газетами «Рада» й «Рідний край», а також київською «Просвітою». У багатьох місцях збором коштів опікувалися й окремі особи, які направляли на цю шляхетну справу свої добутки від концертів, спектаклів, лекцій тощо. Але, на думку С. О. Єфремова, цих зусиль ще замало і «треба далеко більше виявити енергії та заходів» для спорудження пам'ятника Кобзареві. Появу такого монумента в Києві публіцист розцінював як важливий вияв української національної ідентичності, як здобуття Україною «атестату культурної зрілості» [7, с. 115–120].

Своєрідним пам'ятником Т. Г. Шевченкові стала його могила в Каневі, яка набула значення святого місця для багатьох українців. У замітці «Ножі на Шевченковій могилі» (1908) С. О. Єфремов відзначив, що від самого початку місце поховання Кобзаря було пов'язано з легендарними переказами. Так, простолюдини оповили могилу «побожною шанобою», свято вірили в цілющу силу цієї землі, навіть брали її на ліки від різних хвороб. Місцеве дворянство, навпаки, не на жарт збентежилося через чутки, що нібито в могилі Шевченка закопані ножі, призначені для вбивства панів [Там само, с. 121–123].

У міжреволюційний період С. О. Єфремов знову звернувся до теми Шевченкових свят. У замітці «Шевченкові дні та “безперервні танці”» (1908) йшлося про те, що останнім часом у Шевченкових роковинах бере участь дедалі більше людей. Проте нерідко пишно влаштовані вечірки й концерти вже не мають «побожного ставлення до пам'яті Шевченка». Адже в них беруть участь не тільки ідейні українці, а й ті, хто хоче просто «до смаку провести вечір, послухати того чи іншого співака або гарного хору, і, заплативши свого карбованця, бажають використати його цілком». Як приклад, С. О. Єфремов згадував організацію Шевченкових роковин київською «Просвітою», де звучали куплети із «Запорожця за Дунаєм», за змістом далекі від тематики вечора. Ще більш вражаючим став випадок на українському вечорі пам'яті Т. Г. Шевченка в Санкт-Петербурзі, у ході якого після концерту були влаштовані безперервні танці до третьої години після опівночі. У дописі автор виступав проти всього того, що могло дискредитувати ім'я Кобзаря, який хоч і не мав наукового ступеня, але вирізнявся великим талантом, був справжнім художником, розумів дух епохи [Там само, с. 113, 114].

До теми Шевченківських свят С. О. Єфремов долучався і як історіограф. Свідченням цього стала його замітка «Шевченкове свято. 1861–1911. Кам'янець, 1911 [Рецензія]» (1911). У ній йшлося про книгу з описом проведення Шевченкового свята за сорок років в одному місті – Кам'янці, а також промовою голови подільської «Просвіти» на святі та двома рефератами – М. Філінського «Т. Г. Шевченко» та О. Пашенкової – «Заповіт Шевченка». Досвід подільян надихнув С. О. Єфремова на ідею видати в окремому збірнику всі дописи в пресі, присвячені святкуванню ювілею поета, а також виступи на Шевченкових вечорах. Так було актуалізовано призабуту думку про загальний Шевченківський збірник [Там само, с. 137].

Звісно, С. О. Єфремов не міг залишити поза увагою й відзначення 50-річчя роковин смерті великого поета. До цієї дати він написав статтю «Живе слово. Пам'яті провісника правди» (1911), у якій називав Кобзаря «апостолом добра і правди, залогом відродження й надією на кращі часи» у пантеоні «невмирущих геніїв, у якому зібрано кращих заступників людського духу» [7, с. 139, 140].

У рецензії «На спомин 50-х роковин смерті Тараса Шевченка» (1912) С. О. Єфремов показав, що тодішній Шевченковий ювілей відмічався в Україні здебільшого за «замкненими дверми». Натомість значно помітніше Шевченкові дні пройшли в імперських столицях – Москві й Санкт-Петербурзі. У рецензованому великому й гарно ілюстрованому збірнику, опублікованому українською й російською мовами, містилися фактичні дані про організацію й упорядкування ювілею, а також реферати про Т. Г. Шевченка, прочитані з нагоди його роковин. С. О. Єфремов зарахував московський збірник «до визначних з'явищ у ювілейній літературі про Шевченка» [Там само, с. 142, 143].

Тему Шевченкових днів С. О. Єфремов порушував у замітці «Великі роковини» (1912). Автор відмічав принадність чергових роковин смерті геніального народного поета, які ніщо не зможе затьмарити. Адже, як він писав, «це наше свято, свято життя українського народу». Шевченкові роковини розглядалися С. О. Єфремовим як «символ нашого відродження, життя і майбутності...» [Там само, с. 147, 148].

У замітці «Знов “пропала книга”» (1912) С. О. Єфремов викривав той галас, який здійняла реакційна російська преса з приводу 50-річчя смерті Т. Г. Шевченка. Потайні й відверті доноси «патриотов свого отечества» до царської адміністрації на адресу українського геніального поета дали результат – було конфісковано останні видання «Кобзаря», проти їх видавців завели судову справу, яка закінчилася сенатським розглядом і присудом від 18 грудня 1911 р. Почалися цензурні нагінки, внаслідок яких заборонили «Марію», «Юродивого», «Кавказ» і «Царя Саула», а 21 п'єсу понівечили, повидалявши з неї окремі слова та фрази. Але, на думку автора, твори «Кобзаря» посіли своє місце серед невмирущих надбань людської думки [Там само, с. 153–155].

Проти Шевченкових роковин виступали й місцеві клерикали. У статті «Про клерикалізм» (1912) С. О. Єфремов переповідав інформацію з газети «Рада», згідно з якою священник з київського передмістя Пестряков звернувся до київського місіонерського комітету з порадою заборонити панахиди по Шевченкові, оскільки вони нібито ширять «сепаратизм та мазепинство». Ця пропозиція призвела до сум'яття у священницькому середовищі, яке вагалось і дало доручення священнику Потехіну підготувати спеціальну доповідь «про українство і Шевченка». Автор показав відверте втягування київських панотців до політичної боротьби. Подібні випадки щодо постаті Т. Г. Шевченка траплялися і раніше, наприклад, у Галичині, на що вказував свого часу М. П. Драгоманов.

За тодішніх умов Галичини, як свідчила брошура М. Лозинського «Духовенство і національна культура», у клерикальній практиці знов відновилися закиди щодо Т. Г. Шевченка. Це виявилось в діяльності «Християнсько-суспільного союзу». Як стверджував С. О. Єфремов, ця «оргія войовничого ультрамонтанства знов зосередилася на Шевченкові, досягаючи таких відвертих форм, які не часто можна було бачити навіть за старих часів». І все це відбувалося в контексті 50-річних роковин смерті Кобзаря. Таким чином, автор утверджувався в думці про «теперішнє єднання клерикалізму з реакцією» [7, с. 155–161].

Тема Шевченкових роковин хвилювала українського публіциста в статті «Накануне. К Шевченковскому юбилею» (1913), яка стосувалася наближення 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. У розвідці акцент було зроблено на впливі Кобзаря на український національний рух, який завдяки «титану народної поезії всіх країн» подолав вузькі рамки «місцевого провінціалізму» і набув «широкого національного значення». Напередодні свята С. О. Єфремов актуалізував ряд аспектів з увічнення пам'яті Кобзаря. Зокрема, йшлося про необхідність якнайширшого розповсюдження його творів, нове видання повних і перевічених Шевченкових текстів, поширення даних про його життя та діяльність. Автор відмітив особливі зусилля В. М. Доманицького з підготовки й видання «Кобзаря» 1906, 1908, 1911 рр., що наближалися до наукового рівня. Утім, у 1911 р. у результаті посилення великодержавно-шовіністичного курсу повні видання «Кобзаря» були конфісковані. Царський сенат вкотре засудив «малоросійського поета Т. Шевченка» й заборонив такі найвідоміші й найпопулярніші твори [Там само, с. 174, 175].

С. О. Єфремов пов'язав тему увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка з проблемою розвитку загального рівня культури та національної свідомості українських народних мас. Він висловив побажання, щоб «Кобзар» став «настільною книгою кожного письменного українця». Ще одним суттєвим чинником увічнення пам'яті великого народного поета, на думку С. О. Єфремова, мала бути якнайширша популяризація даних про його життя і творчість. Адже праці М. К. Чалого, О. Я. Кониського, М. Ф. Комарова, В. М. Доманицького лише поклали початок шевченкознавству, але далеко не вичерпали тему. У зв'язку з цим С. О. Єфремов пропонував звернути увагу на вивчення умов творчості Т. Г. Шевченка, різноманітних впливів на нього з боку тих чи інших представників літератури та мистецтва, дослідження суспільних відносин, на тлі яких постала непересічна поетична муза, а також окремі аспекти його особистого життя [Там само, с. 176, 177].

У згаданій статті прозвучала тема увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка шляхом побудови пам'ятника Кобзареві в Києві. Автор повідомив читачів, що вже зібрано досить велику суму коштів, проте й досі немає готового проекту пам'ятника та відведеного для нього місця. На фоні млявої діяльності Київської міської думи стосовно пам'ятника Т. Г. Шевченкові показовою була активність киян, які зібрали 1 183 підписи під заявою на ім'я

київського міського голови. У документі гостро стояло питання підготовки до ювілею визначного поета і встановлення йому пам'ятника [7, с. 177, 178]. С. О. Єфремов і надалі пильно стежив за обговоренням місця розміщення пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Свідченням цього став його допис «Гр. Коваленко-Коломацький. До справи будови пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Не слід мовчати (на увагу громадянства). – К., 1913. [Рецензія]» [Там само, с. 179, 180].

100-річному ювілею Т. Г. Шевченка С. О. Єфремов присвятив велику статтю «Нечуваний ювілей» (1914). Автор виявив відмінність Шевченкового свята від письменницьких ювілеїв, наприклад, О. С. Пушкіна та М. В. Гоголя, які вирізнялися офіційністю. Натомість великодержавна імперська Росія відзначала Шевченків ювілей по-своєму: інсинуаціями, обвинуваченнями й заборонами. Невипадково з цього приводу поширився крилатий вислів «німий ювілей». Адже, як засвідчував С. О. Єфремов, у 1914 р. навіть традиційні форми вшанування великого поета всіляко заборонялися або обмежувалися. Прикметно, що під заборону влади потрапили й панахиди по Шевченкові. Під час ювілейних днів інспірувалися «патріотичні маніфестації», учасники яких, за словами автора, «били й палили портрети Шевченка». Але незважаючи на всі ці «дикунські вчинки», Шевченківські дні продемонстрували, що послідовники «незабутнього співця України» зберігають «одностайну побожну пошану» щодо свого ідейного натхненника [Там само, с. 215–221, 223, 225–229].

У тому ж 1914 р. С. О. Єфремов у статті «Шевченкові роковини й духовенство» розглянув ставлення тодішніх служителів церкви до Кобзаря. Він піддав критиці те, що в Шевченківські ювілейні дні вони вдавалися до «клерикального політиканства» щодо постаті великого народного поета. Це проявилось і в циркулярах Синоду, і в ухилянні архієреїв та рядового духовенства від панахид [Там само, с. 245–247].

Оригінальні аспекти проблеми історичної пам'яті про Кобзаря С. О. Єфремов порушив у статті «Шевченко й Котляревський» (1915). У ній автор пов'язав близькі за часом дати 75-річчя смерті І. П. Котляревського і 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка і зазначив, що рік смерті І. П. Котляревського (1838) став часом початку літературної діяльності Кобзаря. С. О. Єфремов влучно помітив, що Т. Г. Шевченко опікувався історичною пам'яттю про автора безсмертної «Енеїди». Так, ще молодим поетом він написав вірш «На вічну пам'ять Котляревському» (1838), який, за словами С. О. Єфремова, був «першим виразним словом про Котляревського, першою оцінкою його праці й першою подякою, яку рідний край устами поета склав над могилою свого працюючого». Незримі міцні зв'язки і надалі простежувалися між Т. Г. Шевченком і І. П. Котляревським, про що свідчить, на думку С. О. Єфремова, Шевченкова повість «Близнець» [Там само, с. 269, 270, 272–277].

Замовчуванню ювілею Т. Г. Шевченка в 1916 р. присвятив С. О. Єфремов свою статтю «Безмолвная годовщина», яка через цензурні

обмеження вийшла у світ лише 1917 р. У ній автор наголосив, що Шевченківські дні являли собою час підбиття підсумків національної роботи у справі відродження українства. У них віддзеркалювалися певні етапи українського національного руху, його піднесення, мовчання і скорботи, «коли навіть імені поета не можна було вимовляти голосно». Проте традиція відзначення Шевченкових свят фактично перервалася в 1916 р., коли вони пройшли на українських землях, за оцінкою С. О. Єфремова, «нібито непомітно». Попри це український діяч висловив упевненість, що українська ідея не загине, поки є український народ, який переживе руїну Першої світової війни [7, с. 279–284].

У 1917 р. С. О. Єфремов написав ще один допис, присвячений черговому Шевченковому святу – «Сон – не сон (з приводу останніх Шевченкових роковин)». У ньому описано гнітючу атмосферу тодішньої імперії, що забороняла навіть церковні панахиди, як це було в Чернігові та в інших місцях Наддніпрянщини. Проте відразу після Шевченкових роковин розпочалися революційні події в Петрограді, що стрімко поширилися в Україні. Настання «слухного часу», на думку С. О. Єфремова, покладає обов'язок на «свідоме українське громадянство», яке має використати свій історичний шанс і здобути давно омріяну волю. У нових історичних умовах буде відмічатися і Шевченкове свято [Там само, с. 285–287].

Таким чином, постать Т. Г. Шевченка була дуже важлива в житті й творчій діяльності С. О. Єфремова. У період кінця ХІХ – початку ХХ ст. Сергій Олександрович розпочав вивчення й популяризацію образу Т. Г. Шевченка, а в міжреволюційний період 1907 – початку 1917 рр. розширив предметне поле своїх досліджень. У численних замітках, статтях, рецензіях визначний український літературознавець, публіцист і громадсько-політичний діяч розкривав актуальні проблеми збирання, збереження, вивчення й популяризації спадщини Кобзаря, увічнення різними способами історичної пам'яті про великого митця й мислителя, невтомного борця за українську справу.

Бібліографічні посилання

1. **Бойко Н.** Сергій Єфремов – представник української політичної еліти початку ХХ століття (нарис політичної біографії) / Н. Бойко // Людина і політика. – 2001. – № 3. – С. 144–51.
2. **Гирич І.** Сергій Єфремов – лідер наддніпрянського народництва / І. Гирич // Історія в школах України. – 2005. – № 3. – С. 43–47.
3. **Єрмашов Т. В.** Вплив публіцистичної творчості С. О. Єфремова на розвиток суспільних процесів у Російській імперії та Україні / Т. В. Єрмашов // Збірник праць П'ятих Єфремовських читань; 5–6 жовт. 2011 р., м. Черкаси [До 135-ї річниці з дня народження Сергія Єфремова та 120-річчя з дня народження Павла Филиповича]. – Черкаси, 2012. – С. 106–111.
4. **Єфремов С.** Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / Сергій Єфремов / упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002.
5. **Єфремов С. О.** Літературно-критичні статті / С. О. Єфремов / упоряд., передм. і прим. Е. С. Соловей. – К., 1993.

6. **Єфремов Сергій** – Михайлу Грушевському. Лист від 29 (16) вересня 1901 р. // Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар; упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Т. 3. – К.; Нью-Йорк, 2006. – С. 203.
7. **Єфремов С. О.** Шевченкознавчі студії / С. О. Єфремов / передм. Е. Соловей; упоряд. О. В. Меленчук. – К., 2008.
8. **Єфремов С. О.** Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896). Про дні минулі (Спогади) (1876–1907) / С. О. Єфремов. – К., 2011.
9. **Иваницкая С. Г.** Политические идеи С. А. Ефремова в контексте реализации «украинского проекта» (1905–1908 годы) / С. Г. Иваницкая // Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття). – Запоріжжя, 2011. – С. 188–208.
10. **Крячко Т. П.** Просвітницька діяльність Сергія Єфремова (до 125-річчя з дня народження) / Т. П. Крячко // Наук. праці. Пед. науки. – 2001. – Вип. 1. – С. 111–115.
11. **Меленчук О.** Коментування персоналій у листуванні та щоденнику Т. Шевченка: досвід С. Єфремова / О. Меленчук // Слово і Час. – 2011. – № 5 (605). – С. 65–72.
12. **Меленчук О.** Шевченкознавство Сергія Єфремова / О. Меленчук [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.book.net/index.php
13. **Меленчук О.** Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства / О. Меленчук: монографія. – Чернівці, 2013.
14. **Могильний Л.** Побудова державності України за брошурою С. Єфремова «Як люде прав собі добувають» / Л. Могильний // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія / В. Ф. Колесник (відп. ред.) [та ін.]. – 2006. – Вип. 87–88. – С. 33–35.
15. **Могильний Л.** Участь Сергія Єфремова в агітаційно-пропагандистській діяльності Української радикальної партії в Російській імперії в 1905 р. / Л. Могильний // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. / головн. ред. В. Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 22. – С. 103–110.
16. **Наєнко М.** Сергій Єфремов як історична і літературна постать / М. Наєнко // Літературна Україна. – 2001, 8 листопада. – С. 4.
17. **Соловей Е.** Єфремов як шевченкознавець / Е. Соловей // Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії / передм. Е. Соловей; упоряд. О. В. Меленчук. – К., 2008. – С. 5–14.
18. **Чехівський О.** Шевченкова мудрість у «Щоденниках» Сергія Єфремова / О. Чехівський // Дивослово. – 2004. – № 7. – С. 12–14.
19. **Шумило Н.** На сторожі класичного та виваженого: [Політик, культурний діяч, письменник С. Єфремов] / Н. Шумило // Слово і час. – 1994. – № 7. – С. 53–60.

Надійшла до редколегії 16.03.2014

УДК 94(477.63) «16–17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СКІЛЬКИ Ж БУЛО ЗАПОРОЗЬКИХ СІЧЕЙ ЗА ВСЮ ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА?

Доведено, що за всю історію існування українського козацтва на Низу Дніпра було лише три Запорозькі Січі: Базавлуцька (1590–1638), Чортомлицька (1652–1638) та Підпі-